

Dobszay László

GONDOLKODÓ

füzetek

A KULTÚRA FOGALMA

„A SZENTSÉG FEDTE FEL
SZÁMUNKRA...”

VÉGÜL

JEGYZETEK A LITURGIÁRÓL:

95. A liturgia iránya

96. Nagy Szent Gergely a fehérvasár-
nap evangéliumról

---

48. szám

2007. április

Gondolkodó Füzetek

Felelős kiadó: Doboszy László – Készült az MTA-TKI – LFZE egyházzenei kutatócsoportjában

1. füzet: A keresztény értelmiségi (I). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 1. Igazság és érthetőség. – 2. Hogyan imádkozzuk a 118. zsoltárt?

2. A keresztény értelmiségi (II). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 3. Az éneklőszék. – 4. A liturgikus stílus szétesése. – Aquinói Szent Tamás a hit megvallásáról

3. A keresztény értelmiségi (III). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 5. A liturgikus homília formája. – 6. Benedictus Dominus Deus Israel. – Szent Ágoston beszéde az újonnan megkereszteltékhez

4. A karácsonyi virrasztó zsoltosza. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 7. A karácsonyi nagyéneklés. – 8. Az 50. zsoltár utolsó versei. – Melléklet: Az esztergomi zsoltosza karácsonyi matutinuma

5. A szövegértésről. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 9. Énekek a szentekről. – 10. Sajnálom...

6. Szövegalkotás és szövegértés – egyházi környezetben. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 11. Gyertyák az oltáron. – 12. Ordo Cantus Missae

7. A húsvét heti „dicsőséges vesperás”. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 13. A liturgia drámaisága. – 14. Változatosság?

8. Mi a magyar a zenében? – Hit, remény, szeretet – **Jegyzetek a liturgiáról:** 15. A pazarló liturgia. – 16. „Búgó kürtök”?

9. Szemben a feladattal – Kommentár a nagypénteki „Adoratio Crucis”-hoz (Aquinói Szent Tamás: Vajon helyes-e Krisztus kereszttét imádó tisztelettel illetni?) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 17. A Máté-passió. – 18. Húsvéti népénekeinkről

10. Az orációk fordítása (Mezey László szellemi hagyatékából) – A gyermekkori emlékek (Raissa Maritain írásából) – „Jön a vihar...” – Az úrnapi vesperás Magnificat-antifonája (az Isztambuli Antifonáléból) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 19. Egy mennybemeneteli prédikáció margójára – 20. Aquinói Szent Tamás arról, hogy miért lett Krisztus mennybemenetele a mi üdvösségünknek oka

11. Aquinói Tamás a békéről: (1) Vajon ugyanaz-e a béke, mint az egyetértés? – A számító gép: a szellemi munka ellensége és barátja – **Jegyzetek a liturgiáról:** 21. A sequentia - és a liturgia misztikus jellege. 22. A dalosított zsoltár-recitáció

12. Aquinói Tamás a békéről: (2) Vajon mindenki kívánja-e a békét? Vajon a béke a szeretet sajátos kihatása-e? – Mi a tudomány? Ki a tudós? (I) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 23. Halottak napja. 24. Mondatrend – a mondat rendje.

13. Mi a tudomány? Ki a tudós (II). – Versmondás – A művészek és az Egyház – **Jegyzetek a liturgiáról:** 25. „Istentisztelet modern szabad asszonyoknak”. 26. A sivatagi atyák üzenete a mához.

14. Olvasóim leveleiből – **Jegyzetek a liturgiáról:** 27. Legrégibb (és legszebb) karácsonyi énekünk. 28. Mit tegyünk azzal, ami „elavult”?

15. Európa és a kereszténység – Városok szerkezete és történelme – Olvasói levelek (folytatás) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 29. Krisztus, a Király. 30. Egy kalkuláció az egyházzeneiről.

16. A „Társadalomtan”-ról, I. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 31. Mysticum jejunium – I. 32. Az ismétlődés funkciója a felolvasott liturgikus szövegben. – Pro informatione.

17. A „Társadalomtan”-ról, II. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 33. A hirdetőbála. 34. Mysticum jejunium II.

(A jegyzék folytatása a hátlapon)

A kultúra fogalma

Szavaink jelentése az idők folyamán változik, különösen is azoké, melyek nem egyszerűen dolgokat neveznek meg, hanem jelenségeket, minőségeket, érték-ítéleteket fejeznek ki. Mégis szellemi zűrzavarhoz vezet, ha e szavakat önkényesen használjuk, ha olyan módosulásaikat vagy kiterjesztéseiket fogadjuk el, melyek az eredeti és fő jelentéstartalmat elhomályosítják. Szavaink egy részének jelentésében van valami konvencionális (megállapodás-szerű); jelentésük nem eleve adott, hanem az emberi használatban alakul ki, mégis az emberiség szellemi kincsétárához tartozik, mert valamit felismert és arra megnevezést talált. Ilyen esetekben igyekeznünk kell tisztán őrizni a jelentéstartalmat, vagy legalábbis világosan megkülönböztetnünk, ha annak szűkebb vagy kiterjedtebb értelmet akarunk adni.

Ilyen szavunk a „kultúra”. Látni fogjuk, hogy eredeti, tágasabb jelentése idővel megszűkölt, specifikussá vált. Így alkalmas lett arra, hogy egy fontos társadalmi jelenségcsoportot és minőséget többé-kevésbé egyértelműen megjelöljön. Az utóbbi egy-két évtizedben ismét megindult egy jelentés-tágítás, ami bizonyos szempontból lehet jogos, de másfelől súlyosan zavartkeltő. A veszély ugyanis az, hogy az eddig jelölt jelenségekre és minőségekre nem marad megkülönböztető szavunk, s a szó mögött álló fogalom is elhalványul az emberek elméjében és a társadalom értékrendjében.

A téma könyvet érdemelne. Most csak e Füzet terjedelmi és műfaji korlátait figyelembe véve adok elő ezzel kapcsolatban néhány gondolatot.

1.

Amikor az elmúlt századokban kultúrát említettek, elsősorban nevelésre, tudományra, irodalomra, művészetekre gondoltak. Például egy kulturális minisztérium feladata a könyvtárak, múzeumok, kutatóintézetek fejlesztése, a műemlékek őrzése, a tudományos, irodalmi, művészeti élet ápolása, az e területeken létrejött értékek széles körű védelme és megismertetése. A szójelentés legújabb „kiterjesztése” két irányban történt.

Már az Értelmező Szótár kitágított értelemmel határozza meg a kultúrát: „az emberiség által létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége”. Ebben az értelemben kultúra minden, ami az emberrel kapcsolatos. Kultúra minden gyártmány, az üzlet, a ruházkodás, az étkezés, a tisztálkodás, a szórakozás, a társas élet intézményei, a bélyeggyűjtők klubjától a tekeegyletig. Az olvasók többsége most bizonyára helyeslően bólint: bizony az is kultúra, hogyan ruházkodunk, viselkedünk, barátkozunk, milyen a telefonálás lehetősége és milyenek a telefonjaink, milyen az úthálózat és milyen az autók formája. Beszélünk politikai kultúráról, tárgykultúráról, étkezési kultúráról, stb. Helyes, de ha minden kék, akkor nincs értelme a „kék” szónak. Szavaink természete az, hogy bizonyos dolgokat összegyűjtenek, és más dolgoktól elkülönítenek. Mi lenne kizárva, elkülönítve a "kultúra" szó ilyen kiterjesztett értelméből? Vagy másképpen fogalmazva: mi az a speciális, amit összegyűjtünk, és a „kultúra” fogalma alá helyezünk? Van-e értelme akkor a sokat emlegetett szó-pár, a „kultúra” és „civilizáció” megkülönböztetésének? Én fiatal koromban még gyakran olvastam–hallottam a figyelmeztetést: a civilizáció még nem kultúra. De hiszen az, amit fentebb felsoroltam, nagyrészt éppen olyan dolgokat jelöl, melyeket a „civilizáció” címszó alá szoktak sorolni. Akkor tehát ugyanarra a dologra használunk két szót? Nincs is különbség kultúra és civilizáció között?

A másik kiterjesztés a kultúrát a társadalmi élet sajátos kategóriájának tekinti, és szigorúan meghatározott emberi tevékenységeket sorol a kultúra fogalma alá, például a vers- vagy regényírást, a zenélést, a festést, az ismeretterjesztést, stb. Így magát a tevékenységet kívánja befoglalni a kultúra gyűjtőfogalmába – annak és produktumainak értékelése nélkül. A kultúrához tartozna az irodalmi tevékenység; de minden „elitisztikus” megkülönböztetés nélkül; tehát az irodalmi kultúrához tartozik a lektúrirodalom, a ponyvairodalom, az amatőr rímfaragás is. Az irodalmi tevékenység így nem egy bizonyos normának megfelelő alkotás létrehozását jelenti, hanem betűknek toll (vagy számítógép) általi papírra vetését. A zenekultúra nem szorítkozik Bachra, hanem megkülönböztetés nélkül ide sorolandó a magyar nóta, a popzene, a heavy metal, a filmzene, a táncdal, a kor számos háttérzenéje is. Min-

den, ami „zeng”, az nemcsak zene, hanem zenekultúra. A sort folytatnánk a „kultúra” más ágaival.

Azt hiszem, ez utóbbi kiterjesztésnek két indítéka lehet. Egyik az, hogy az újabban idevont tevékenységek ugyanolyan presztízst és anyagi támogatást szeretnének kapni, mint amit a „magaskultúra” élvez. A másik ok: a demokrácia, melyben az lett értékkritériummá, hogy hányan fogadnak el, hányan kívánnak maguknak valamit. A kultúrában korábban ez nem volt szempont. Bachot nem azért tekintették nagy-nak, mert sokan rá szavaztak, vagy sokan hallgatták zenéjét, hanem zenéjének olyan belső kritériumára való tekintettel, amit a hozzáértők és a „művelt közönség” ismer el, esetenként az is csak évtizedek, évszázadok alatt. Ezzel szemben ma (és ezt egy új esztétikai iskola ki is mondja) valaminek értékét „fogyasztóinak” száma határozza meg. Még örülhet is Bach, hogy egyáltalán számon tartják, hiszen csak néhány öreg, maradi „kultúr-sznob” tesz úgy, mintha élvezné. A legjobb indulattal is csak annyit lehet mondani, hogy "kinék Bach, kinék Presser": senkinek sincs joga különbséget tenni a kettő között. A maga nemében mindkettő jó, mindkettő a kultúra, konkrétan a zenekultúra része.

Mondtam, hogy mindkét kiterjesztésben van jogos elem, s erre később még visszatérek. Ugyanakkor mindkét kiterjesztés vészthozó az emberiség fogalmi (és nem csak fogalmi) tisztánlátására nézve.

2.

Azt mondtuk: a szó jelentése eredetileg tényleg kiterjedtebb volt, mint amire az utóbbi évszázadokban használtuk. A szó a latin *colere* ige származéka, melyhez Pápai-Páriz szótára ilyen jelentéseket ad: tisztelen, lakom, megmívelem, bírom. A jelentésfajtaikat természetesen a szó nem magában határozza meg, hanem környezetében; így idézek néhányat – most csak magyarul – a szótár mintapéldáiból: 'valakit nagy becsülettel tisztelni, a szántóföldet művelni, a városban lakni, barátságot tartani, az igazat szeretni, maga tisztiben eljárni'. A latin példákban az ige helyén mindig „colere” áll. Ha valami közöset keresünk a fenti (és sok egyéb) jelentésárnyalatban, azt mondhatjuk: a klasszikus római korban e szóval azt jelezték, hogy az ember serény odaadással fordul valaki vagy valami felé. Buzgólkodik abban, hogy az illető dolgot szolgálja,

művelje, tisztelje. A várost lakni nem csak tartózkodást jelent, hanem tevőlegesen részt venni a város életében, azt szolgálni. A szántóföldet művelni azt jelenti, hogy tudja, a földből csak a gondos műveléssel nyerhetők ki annak értékei. Ha csak úgy csinál, *mintha* művelné, nem büntetést fog kapni, hanem maga a föld bünteti őt hitvány termésével. A barátságot művelni azt jelenti, hogy időt, figyelmességet áldoz a barátságra, mert azt nagyra becsüli. Különlegesen világos ez az istenség viszonylatában: olyan tiszteletet mond ki a szó, amely az Isten ügyében való buzgólkodásban, a látható istenszolgálatban, a liturgikus szabályok pontos megtartásában jut kifejezésre.

A „colere” eredménye meg is látszik a dolgon. ami *cultus*, az a szótár szerint: 'ékesen mívelt, ékesített'. Például *pinguia culta*: megművelt, kövér földek. Főnévként: 'ékesség, gondozottság, jólápoltság', ennek megfelelő megjelenési mód: *cultus crinalis*: 'hajban való ékesség', *cultus pastoralis*: 'pásztori öltözet', sőt a szentírásban is: *vestimentorum cultus* (1 Péter 3,3): 'a ruházattal való törődés'. De nem csak a külső, látható megjelenés, ékesség a jelentés: *cultus animi*: 'elmének tudománnyal ékesítése', *affectare cultum effusioem in verbis*: 'a beszédet igen válogatott szókkal ékesíteni'; Izaiás egy mondatának Vulgata-fordításában: *cultus iustitiae silentium*: 'az igazságosság ékessége a csendesség lészen' (Iz 32, 16).

Az igének e származéka az istenség tiszteletében való tevékenykedés megkülönböztetett terminusává vált. Pápai-Páriznál a *cultus*: vallási értelemben: 'isteni tisztelet, szolgálat', és *cultus deorum*: 'istentisztelet'. Így használja a Szentírás latin verziója is (2 Par 14, 2 és 29, 35).

Aki egy dologban ezt a figyelmes, tiszteletteljes serénységet tanúsítja, az *cultor*. Pápai szótárában: a *cultor agrorum*: 'szántóvető'; a *cultor Minervae*: 'tanító'. Az ószövetségi szentírásban *cultor* egy város lakója (Gen 34, 21; 47, 19; Deut 4,3), de a szőlőműves is (1 Paral, 27, 27; Luk 3, 7 és 20, 10). Kiváltképpen azonban a helyes vagy helytelen vallási és erkölcsi értékek, végső soron az istenség odaadó híve. Így *cultores perversorum dogmatum* (Job 13, 4): 'visszafordult tudományoknak követői'; *idolorum cultores* (1Kor 10,7): 'bálványimádók'; *peccati cultores* (Zsid 10, 2): 'bűn elkövetői', illetve: Bál istenség cultorai (32 Reg 10, 19 és 10, 23), és az igaz Isten cultora (Ján 9, 31). Prudentius így kezdi esti

himnuszát: „*Cultor Dei memento*” (Babits fordításában: Isten hívője, eszmélj!).

Egy további származék, a *cultura* jelenti magát a serény, gondos tevékenykedést is (‘művelés’ Pápai szótárában), de még inkább annak eredményét, a létrehozott, „műves” produktumokat, sőt azok összességét, rendszerét, mai szóval: „világát”. Így gyakori a szó használata a földműveléssel kapcsolatban: az „*agricultura*” szót régen is használták, ma is él. Az Ószövetség Vulgata-fordításában is ez az egyik jelentése (például 2 Par 26, 10). De ugyanígy jelenti a külső, ceremoniális istentisztelet egészét. Például Ezekias „*operatus est bonum et rectum et verum coram Domino Deo suo, in universa cultura ministerii domus Domini, juxta legem et ceremonias...*” (jót, helyeset és igazat művelt Urának, Istenének színe előtt az Úr háza szolgálatának egész kultúrájában, a törvények és szertartások előírása szerint; 2 Par 31, 2); hasonlóképpen „*omnis igitur cultura Domini rite completa*” (miután az Úr szolgálatának, kultúrájának egészét szabályszerűen elrendezték... 2 Par 36, 10). Különösen szépen mutatja Pál egyik levelének részlete, hogy a szó a tevékenység egész eredményére is vonatkozik: „*Dei agricultura estis, Dei aedificatio estis*”, tehát „Isten veteménye vagytok, Isten építménye vagytok” (1Kor 3,9). A két szó párhuzamban áll egymással; Isten mint földműves (*cultor*) vagy építészmérnök jelenik itt meg, az Egyház illetve az egyházi közösség pedig az ő ilyen működésének eredménye, tehát vetemény, építmény.

3.

Leszűkített, speciális, de az előbbiektől nem független értelemben használjuk a *cultura*, kultúra szót az utóbbi két-három évszázadban. Jelentése valahol középpont áll az *agricultura* és a *cultura Dei* érvényességi területe között. Az ember természeti valójához tartozik, éppúgy, mint az *agricultura*. Ugyanakkor szellemi javakra vonatkozik, éppúgy, mint a *cultura Dei*. Szellemi irányzódása és jellege révén különül el a civilizációtól, mely inkább az ember testi javainak (egészségének, védelmének, kényelmének, közlekedésének stb.) szolgálatában áll. A „kultúrát” legszűkebb értelemben még a tudománytól is elválasztjuk, mert míg amaz inkább a külvilág megismerésére törekszik, a szűk értelemben vett kul-

túra az ember belső világát szólaltatja meg, és alakítja. A tudomány eredményeinek megismerését azonban be szoktuk vonni a szűkebb értelemben vett kultúra jelentéskörébe. Ezzel ugyanis az ember nem egyszerűen foglalkozásához szükséges, hasznos ismereteket sajátít el, hanem világlátását alakító eszmék, érzelmek birtokába jut.

Különösen világos ez a „magaskultúra” kifejezés esetében. Azért mondhatjuk azt „magas”-nak (szemben a kultúra alacsonyabb fokával), mert *nagyobb* mértékben tartalmazza azt, ami a kultúra lényege, ami a kultúrát kultúrává teszi, ami azt igazán jellemzi. Mondhatnánk: kultúrább kultúra.

Amikor az így értett kultúrát akarjuk röviden jellemezni, két, egymással összefüggő arculata tűnik elénk. Egyik a kulturális objektum, maga az alkotássá vált kulturális „tárgy”, legyen az akár gondolatrendszer, akár vers, festmény, épület, zenemű. A másik aspektus ennek működése, visszahatása az emberre. Ilyen szempontból kultúra az, ami kultúráltabbá teszi az embert.

A kulturális terület megjelölésére a magyar nyelvben is egy összefüggő szócsoporthal élünk, és ebből az összefüggésből is meríthetünk tanulságot. A kultúra: *műveltség*. Szógyöke: a *mű*, valami produktum, létrejött alkotás. De nem akárhogyan, hanem „*mívesen*”, *műgond*dal létrejött alkotás. Nem a természet műve, hanem valamiképpen *művi*, kimunkált dolog. Az ember, aki a kultúra értékeivel találkozik, *művelté* válik, lelki gazdagsága *műveltség*, és amennyiben az egész társadalom birtokba veszi, *művelt* társadalomról beszélhetünk.

A kultúra produktuma nem spontán megnyilvánulás eredménye, hanem tudással, műgonddal kimunkált alkotás. Háttére a kellő ismeretanyag és tapasztalat, létrehozása pedig formálás, csiszolás. A művészetekben ezt úgy is nevezhetjük, hogy nem a kül- vagy belvilág természetes ábrázolása történik itt; a mű valamiféle „stilizálás” eredménye

Ennek a kicsiszolásnak, megmunkálásnak van egy etikai hajtóereje is. Az alkotó ember tiszteli a műalkotásokat, szemében respektusa van a műalkotások közösségének és saját szakmájának. Olyan művet akar létrehozni, mely nem olyan, mint az eddigiek, de méltó hozzájuk. Következésképpen a megmunkálás nem esetlegességre törekszik, hanem a művet éltető forma, vagyis norma megtalálására. Mi ez a norma? Bizo-

nyára nem valamiféle akadémikus szabálygyűjtemény. Az esztétika feladata e normák természetét és eredetét megmutatni (ilyenek, mint: az anyagszerűség, a mű belső logikája).

A kultúra területén bizonyosan normatív ereje van a hagyománynak. Nem abban az értelemben, hogy az alkotó a hagyomány epigon követője lenne. Hanem úgy, hogy minél teljesebben birtokolja művelői területének hagyományát. Az a tapasztalat, amit belevisz a műbe, magába foglalja az elődjének munkáját. Ez nem fékezi, hanem táplálja és mértékeli az alkotó kreativitását. A legnagyobb újítók saját kulturális területük hagyományának kiváló ismerői, a régiek technikai tudásának birtokosai voltak. Éppen a félművelt vagy tudatlan alkotókra jellemző, hogy műveiket megemésztetlen emlékekből hozzák létre. A hagyomány birtokában lévő alkotó dönthet úgy, hogy „kitör” a hagyományból, de legalább pontosan tudni fogja, hogy mit *nem* akar csinálni.

Ezt másképpen a *cultura* és az *ars* összetartozásának mondhatjuk, de az *ars* szó régi értelmében. Az *ars* a műveltség, a tudás és az abból mérített technika, mely normát, szabályt tud szabni az új alkotásnak.

A kultúra nem természetellenes, de felülemelkedik a természetesen. Van benne valami elegancia, magától értetődőség, amit természetesnek hívunk, de alapjában véve mégis művi, artificiális, és éppen ezzel hordja magán az embernek, az értelem és akarat birtokosának pecsétjét. A közismert paradoxon szerint: az hat természetesnek, amiben sok a munka és fáradság, viszont ami „spontán”, az izzadságszagú.

A kultúra, a kulturális termék „jólápoltságához” tartozik, hogy ismeri határait is. Nem mond, nem tesz többet, mint amennyit gondolatilag és anyagszerűen tényleg hordoz. Éppen ez az, ami a giccstől megkülönbözteti. Paradoxonnak tűnhet, de a kulturális produktumban egyszerre van jelen a tartalom révén a gazdag tartalmi életbőség és a forma révén egy aszketikus lehatároltság, fegyelem.

Van a kultúrának és kulturális alkotásnak egy másik paradox vonása is: egyszerre jelenik meg benne erő és gyengédség. Gyengéd erő, mondhatnánk, vagy erőteljes gyengédség. Nehéz ezt konkretizálni, de talán azt mondhatjuk, hogy gyengédsége abból a kényes egyensúlyból fakad, mely ezernyi apró molekulájának összjátéka. Itt a dolgok nem a nagy koncepción múlnak (amire persze szükség van), hanem apróságok-

kon. Egy elhibázott hang, ecsetvonás, rossz rím, banális mondat, túl harsány hangsúly elég ahhoz, hogy ezt a kényes eleganciát megtörje. Az erő viszont a kijelentés egyértelműségének, a megformálás biztonságának, az alkotói őszinteségnek következménye.

4.

De jellemezhetjük a kultúrát a befogadó szubjektum oldaláról is. Azt mondhatjuk: kultúra az, ami az embert kulturáltabbá teszi. De mit jelent ez?

A kultúra befogadása hasonulást, hozzáidomulást tételez fel. Ha a kultúra a tárgy iránti tisztelet szellemét kívánja meg, akkor ezt a tiszteletteljes, alázatos lelkületet kívánja meg a befogadótól is, és ezt táplálja is benne. Ha a kultúra a tárgy megmunkálásával, mívességével, s ehhez szükséges műgonddal jön létre, akkor a befogadó oldaláról is munkát, műgondot, kicsiszolódást tételez fel. Ezt Kodály így mondta: „Az elődök kultúrája egy-kettőre elpárolog, ha minden nemzedék újra meg újra meg nem szerzi magának. Csak az a miénk igazán, amiért megdolgoztunk, esetleg megszenvedtünk.” És ha korábban a kultúra szó eredeti értelmezései között jelesen szóltunk az agrikultúráról, további Kodály-idézetek is kíváncsoznak ide: „A természetben is sokkal több a gyom, mint a hasznos növény.” „A kertész tudja, hogy gyomlálni naponta kell, különben a dudva hamar elhatalmasodik.” (Mellesleg szólva: nem akarok saját munkámnak reklámot csinálni, de a „Kodály után – Tűnődések a zenepedagógiáról” c. könyvem első fejezetében egy sor ide tartozó kitűnő Kodály-idézetet gyűjtöttem össze.)

A kultúra e jelentése közel hozza a nevelés műszavait is: *educatio*, *eruditio*. Az *educatio*: kivezetés a fejletlenségből a fejlettségbe. Az *eruditio*: kihozás a *ruditas*ból, vagyis a megmunkálatlan, nyers, faragatlan állapotból, ma úgy mondják: a bunkóságból. Ami az emberben ezt a faragatlanságot, durvaságot erősíti, az kulturátlanság, még ha kultúra címén árulják is.

Korábban úgy próbáltuk a civilizáció és a kultúra jelentését elválasztani, hogy az előbbi inkább testi jólétünket segíti elő, az utóbbi szellemi-lelki jólétünket. Nem állítom, hogy a kultúra automatikusan jobbá tesz. Hivatkozhatunk itt kegyetlen zsarnokokra, akik nagy műkedvelők

voltak. A kultúra kedvelőitől sokszor valamiféle elpuhult, olykor léha erkölcstelenség sem idegen. De bizonyos, hogy nem a kultúra tette azokat az embereket kegyetlen zsarnokokká, nem az táplálta bennük a léhaságot. A kultúra mindenképpen valami belső fegyelemre, tapintatra, figyelmességre ösztökél. A metróüléseket nem a Mozart-koncertről haza tartó közönség szokta felhasogatni...

A kultúra a *lélek* nevelője és a lelkiség táplálója. Úgy is mondhatjuk, a kultúra a lélek dolga: a lélek a forrása, lelki a lényege és a lélek a cél-pontja is. „Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, de lelke kárát vallja?” Mit használ a kiváló úthálózat, a könnyedén suhanó autó, a mindentudó számítógép, ha közben az embert emberré, Széchenyi szavával élve: „kiművelt emberfővé” tevő erők eltűnnek az ember életéből? Az irodalom közvetlenül nem növeli a GDP-t. De pontosabb, választékosabb, érdekesebb nyelvhasználatot eredményez, beleérző képességet más emberek, helyzetek, összefüggések megértését és megérzését, ítélőképességet, választani tudást és szétválasztani tudást nevel, s még annyi más, a társadalom életét, közérzetét végül mégis befolyásoló érzékenységet alakít az emberben.

Nem hallgathatjuk el a kultúra és a szoros értelemben vett kultusz, az istentisztelet kapcsolatát sem. A kultusz nyelve a kultúra. Lehet a kultusz aszketikusabb, tartózkodóbb, puritánabb, vagy élhet bőségebben az emberi kultúra legértékesebb terméseivel. De nem lehet kulturáltlan, kultúraellenes. Értékeinek szolgálatában nem nélkülözheti a kultúra szolgálatát. Ahhoz, hogy a hit nagy dolgait ki tudja mondani, mindig is igénybe vette a pallérozott, pontos és ékes nyelv eszközeit. Ahhoz, hogy a „szellemek megkülönböztetésére” képes legyen, a kiművelt gondolkodás készíti fel az elmét. Ahhoz, hogy az istentiszteletben megkívánt objektív szellem megjelenjen, tehát hogy azt ne az ember önkényes, öntetszelgő és rapszodikus játékának érzékeljük, a formák biztonságára és összhangjára van szükség, arra, amit a kultúra kínál fel a kultusz számára. Ahogy a kegyelem nem megsemmisíti, hanem felhasználja, és ezzel fölemeli, tökéletesíti a természetet, ugyanúgy a kultusz nem megtagadja, hanem felhasználja, és ezzel fölemeli, tökéletesíti a kultúrát.

5.

Végül térjünk vissza első kérdéseink egyikéhez: csak az irodalom, tudomány, művészet a kultúra, vagy jogos-e tárgykultúráról, kertkultúráról, környezetkultúráról, étkezési kultúráról is beszélni?

A „magaskultúra” ágazatai nem fontosabbak vagy előkelőbbek a köznapi élet egyes területeinél. Még kevésbé szabad arra gondolni, hogy a magaskultúra művelői magasabbrendű emberek lennének a műszaki, ipari, szolgáltató ágazatokban működőknél. Másról van szó.

A magaskultúra *közvetlenül* a szellem, a humán minőség kifejezésére és formálására rendeltetett. A világ és a társadalom, az emberi lét a természeti szükségleteket meghaladó, felemelő szféráinak, az igaz, jó és szép keresésének szolgálatában áll. Ez az értelme és főcélja, minden egyéb csak másodlagosan tartozik érdeklődési körébe. Ezért jogos, hogy a kultúrán elsősorban a magaskultúrát értsük.

Ugyanakkor a kultúra szelleme átjárhatja az élet minden területét, és át is kell járnia. Az ápoltság, a megmunkáltság, a szelleminek és anyagi-nak harmóniája, a gazdagság és aszketizmus, a tisztelet szelleme, a belső fegyelem és a kultúra többi jellemvonása megnyilvánulhat a beszédstílusban, az érzelmek kezelésében, az étkezési szokásokban, a telefóniában, a gyógyászatban, az üzem tisztaságában és berendezésében, és annyiféle másban, amire korábban hoztunk példákat. A *szoros* értelemben vett kultúra fejlettsége és elterjedtsége hozzájárul a *tágabb* értelemben vett kulturáltsághoz. Bocsánat a hasonlatért: minden idő az Úr napja, de a vasárnapot más értelemben hívják az Úr napjának. A vasárnapnak, mint Úr napjának megtartása átsugárzik a mindennapokra és hétfőt, keddet, meg a többit is az Úr napjává teszi. A hasonlatot kiteljesítve: a magaskultúra a kultúra „vasárnapja”, a közkultúra: a hétköznapi kultúra.

Végül: mit gondoljunk a „kultúra” szó másik kiterjesztéséről? Jogos-e például a pop-zenét befoglalni a „kultúra” kategóriájába? Ha az olvasó visszagondol arra, amit korábban a kultúra belső sajátosságairól és az emberre való hatásáról, különösképpen a szoros értelemben vett („magas”) kultúráról mondtunk, akkor megérti nemleges válaszomat. Az előbbi hasonlatot túlzásba víve: lehet a vasárnapot az Úr kiváltságos napjaként, és a hétfőt is az Úr idejeként élni; de egy tivornya napjára

már nem terjeszthetjük ki ezt a szót. Legfeljebb figyelmeztetésképpen: az a nap is az Úr tulajdona, amit te nem így használtál. Ha a popzene (és ezt csak példának használok sok egyéb helyett) nem is sorolható a kultúra birodalmába, lehet relatíve „kulturált”. Célja egy fajta szórakoztatás (már akit ez szórakoztat), és ha ezt mértéktartóan teszi, ha, bár nem építi, de legalább nem rombolja az emberben az embert, ha nem az embertelenség, kulturálatlanság, elvadultság imázsát oltja be a pszichébe, akkor ne tagadjuk meg tőle a „kulturált szórakoztatás” címkéjét.

Rembrandt: Koldusok az ajtónál

Jegyzetek a liturgiáról

95. A liturgia iránya

Az elmúlt hónapokban nyugaton – már XVI. Benedek trónra lépte előtt, de azóta még inkább – megélénkült az eszmecsere a II. vatikáni zsinat utáni vallási és liturgiai krízis természetéről. Egyebek mellett gyakran nevezik meg a liturgiai problémát összefoglalóan egy ellentéttel: horizontalitás és vertikálitás.

Eszerint az „új liturgia” (a zsinat akarata ellenére, de nem függetlenül a nyomában járt változásoktól) túlságosan „horizontális” lett. A közösség önmagába zárul, önmagával foglalkozik. A pap tevékenysége egyoldalúan a hívők felé irányul. A liturgia fő mércéje lett az, hogy miképpen hat az emberekre, hogyan fogadják az emberek. A liturgia nyugaton sokszor csak egy szimbolikus nyelv, amelyen valójában az emberi társadalom problémái szólnak meg. A „tevékeny részvétel” zsinati jelszavát totálisan félreértve az istentiszteletet valamiféle népünnepélynek vagy jobb esetben pedagógiai eszköznek tekintik. Legyen bármi is a liturgiában elhangzó szöveg, a liturgia látóköre alapvetően emberi lett. Az Isten azért kell benne, hogy motiválja az emberit. Ahogy egy pap nekem már évtizedekkel ezelőtt mondta: „nem az ember van a liturgiáért, hanem a liturgia az emberért”. Tetszetős mondat, de így nem igaz.

A pápa a katolikus hagyomány és a liturgia nagyjainak szellemében már bíboros korában hangsúlyozta a liturgia alapvetően teocentrikus jellegét. Iránya kifelé mutat a közösségből, a pap és a közösség együttesen néz az emberi társadalmon túl fekvő, természetfölötti irányba. A liturgia iránya vertikális: az emberiből felfelé vezet, és az embert is ez irányban ragadja magával. Mércéje nem az ember, hanem az isteni mű, az Opus Dei. Olvassuk el Joseph Ratzinger „A liturgia szelleme” c. könyvét, például a II. rész 3. fejezetét! A jövőendő pápa azzal érvel a keleti (apszis felé forduló) miseirány ősi hagyománya mellett, hogy a papnak a néppel egy irányba, az Úr felé kell néznie, és az ő jövetelét kell várnia. Ha a templom adottságai, vagy más ok miatt a pap az oltár mögött helyezkedik el, misézésének iránya akkor sem a nép, nem azzal „szemez”, hanem föltekint az oltár felett függő keresztre, erre az

„eszmei Keletre” (ahogy Ratzinger fogalmazott), oda irányítja az Egyháznak (önmagának és a közösségnek) imádságát.

Ez nincs ellentétben a liturgia pasztorális „hasznával”. A klasszikus meghatározás szerint a liturgia célja Isten dicsősége és az ember megszentelése. Ám ez nem két egymás mellé rendelt cél. A második alárendelődik az elsőnek, sőt benne foglaltatik az elsőben, következménye annak. Ha a liturgia Isten felé néz, és a hívő érzékeli annak a természetfelettinak valóságát, mely felé az Egyház irányul, akkor maga is arra irányul majd, és éppen ez lesz az ő megszentelődése. A régi írók ezt a gondolatot a 49. zsoltár szép verséhez kapcsolták: „A dicséret áldozata, az tisztel meg engem, és ott van az út, amelyen megmutatom az Isten üdvösségét.” Istent nagylelkűségben nem lehet felülmúlni. Ha az ember teljesen átadja magát a dicséret Isten felé irányuló áldozatának, akkor majd Isten maga lesz, aki éppen „ott”, a dicséret áldozatában megmutatja az üdvösséget, átnyújtja az embernek a megszentelést.

Valójában a zsinat is így gondolkozott: A liturgia „sajátos jellemzője, hogy egyszerre emberi és isteni, egyszerre látható és láthatatlan javakkal gazdag, egyszerre cselekedetekben buzgólkodó és szemlélődésnek magát odaadó, egyszerre a jelen világban élő, és mindig az ég felé zárandokoló. *De úgy, hogy benne az emberi alá van rendelve az isteninek, és annak engedelmeskedik, a látható utal a láthatatlanra, a tevékenység a szemlélődésre, a jelenlevő a jövődő házára, amelyet keresünk.*” (Lit. Konst. 2. §)

„Ma, éppúgy, mint a múltban, a keresztény imádságnak Isten felé kell fordulnia, aki kinyilatkoztatta magát nekünk. Ahogy Isten megtestesült, és belépett a földi időbe és térbe, úgy az imádsághoz is úgy illik – legalábbis a közös liturgikus imádsághoz –, hogy Istenhez szólásunk „megtestesült” legyen (*vagyis láthatólag is megjelenjék; az én hozzájárótelem*). Krisztologikusnak kell lennie, a megtestesült Igén keresztül a Három-Egy Isten felé kell fordulnia. A felkelő nap kozmikus szimbóluma kifejezi Isten minden hely fölött való univerzalitását, de ugyanakkor fenntartja az isteni kinyilatkoztatás konkrétságát. Így illeszkedik bele a mi imádságunk abba a menetbe, processzióba, mellyel a népek az Isten felé tartanak.” (Joseph Ratzinger: A liturgia szelleme)

Jegyzetek a liturgiáról

96. Nagy Szent Gergely a fehérvasárnapi evangéliumról

Sokféle evangélium-magyarázatot hall az, aki hétről hétre részt vesz a misén. Menjünk most vissza az időben 1400 évet, és gondoljuk, hogy miután meghallgattuk a szépen elrecitált szakaszt János evangéliumából, a nagy pápa szól hozzánk katedrájáról:

„A mai evangéliumi olvasmány első kérdése, mely lelkünk ajtaján kopogtat: hogyan lehetett valóságos test az Úr teste, ha egyszer képes volt a zárt ajtón át belépni a tanítványokhoz? Ám meg kell gondolnunk, hogy az isteni cselekedet, ha ésszel felfogható, már nem csodálatos; és nem szerez érdemet hitünk, ha emberi okoskodás ad hozzá érveket. Ha viszont Megváltónk cselekedeteit egyenként véve felfogni nem is tudjuk, az ő további cselekedeteiből mégis kellő megfontolást vehetünk, hogy a csodálatos tettekbe vetett hitünket más csodálatos tettek táplálják bennünk. Az Úrnak ugyanazon teste lépett be a tanítványokhoz a zárt ajtókon át, amely születésekor a Szűz zárt méhén keresztül kilépett az emberi szemek elé. Csoda-e, ha az örökkévaló életbe készülő Úr feltámadása után zárt ajtókon lép be, midőn az értünk meghalni érkező Úr a Szűz méhét fel nem nyitva lépett ki onnan?

De mivel az ő látható testének valóságát illetően a szemlélők hitében kétely támadt, azonnal megmutatta nekik kezeit és oldalát, érintésre felkínálta ugyanazon testét, mely a zárt ajtókon áthatolt. E dologban kettő a csodálatos, és e kettő az emberi értelem számára szerfölött el-lentmondásos: a feltámadás után romolhatatlan, és mégis megérinethető testet mutat. Ami megérinethető, az szükségszerűen romlandó, megéríteni nem lehet, ami meg nem romolhat. És mégis, csodálatos és felfoghatatlan módon Megváltónk feltámadása után romolhatatlan, de megérinethető testben jelenik meg, hogy magát romolhatatlannak mutatván minket a jutalomra hívogasson, magát megérinethetőnek mutatván viszont hitünket megerősítse. Testét egyszerre romolhatatlannak és mégis megérinethetőnek mutatja be, ezzel tanúsítva, hogy a feltámadás utáni teste ugyanazon természetű, mint korábban, de más dicsőségű.

És azt mondja: „Békesség nektek. Amint engem küldött az Atya, úgy küldelek én is titeket”. Vagyis: amint engem küldött az Atya, mint Isten az Istent, én úgy küldelek titeket, mint ember embereket. Az Atya a Fiút küldte, és úgy rendelte, hogy az emberi nem megváltásáért megtestesüljön. Úgy akarta, hogy szenvedésre jöjjön e világra, holott az Atya szerette a Fiút, akit szenvedésre küldött. Választott apostolait az Úr sem a világ örömeire küldi hanem mint őt magát az Atya, ő is szenvedésre küldi őket a világba. A Fiút szerette az Atya, és mégis szenvedésre küldte; így a tanítványokat is szereti az Úr, mégis szenvedésre küldi őket a világba. Ezért helyesen mondja: „Amint az Atya küldött engem, én is ÚGY küldelek titeket.” Bár az üldözők dühöngései közé küldelek, ugyanazzal a szeretettel szeretlek titeket, amellyel az Atya szeretett engem, amikor a szenvedések elviselésére küldött a világba.

„a Szentség fedte fel számunkra...”

„... június 11-én mindhárman megjelentünk a Montmartre Evangélista Szent Jánosnak szentelt templomában. Teljesen ki voltam száradva, – mi hozott ide? – egyetlenegy okra sem emlékeztem. Egy valami marad számomra világos. Vagy megkapom a Keresztségtől a Hitet, és hinni fogok és teljesen az Egyházhoz tartozom, vagy változatlanul távozom innen, örökre hitetlenül. Jaques is körülbelül így gondolkodott.

„Mit kérnek Isten Egyházától? – Hitet.” Délelőtt 11 órakor kereszteltek meg bennünket. Léon Bloy volt a keresztapánk, felesége Jacques és Vera keresztanyja, a lánya, Veronika pedig az én keresztanyám. Béke árasztotta el szívünket és betöltöttek a hit kincsei. Nem volt több kérdés, félelem, vagy próba. De ott volt Isten végtelen válasza. Az Egyház megtartotta a szavát. Először őt szerettük. Általa ismertük meg Krisztust. Úgy gondolom, hogy a Hit parazsa – bár képtelenek voltunk tudatosan kifejezni – lelkünk legmélyén már ott pislákol. De nem tudtuk. A Szentség fedte fel számunkra, a megszentelő kegyelem erősítette meg bennünk...” (Raissa Maritain: Nagy barátságok. Szent István Kiadó, 1986: 114. old.)

Végül

Öt évvel ezelőtt kezdtem meg a Gondolkodó Füzetek írását. Ha az olvasó felpillant e lap tetejére, a 48-as számot látja, a „Jegyzetek a liturgiáról” rovat pedig júniusra eléri a századik számot. Az öt év úgy telt, hogy minden lehető témát, gondolatot, tapasztalatot felírtam, azután minden hónapban legkésőbb tizedikén rá kellett magamat kényszerítenem, hogy elkezdjem a fogalmazást. Szívesen tettem, bár kemény fegyelemre kényszerített. Az öt év alatt, úgy vélem, valamiféle virtuális közösség is képződött a Füzetek körül. Időről időre kedves leveleket kaptam, de igazából nem mérhető fel, volt-e hatásuk és milyen hatásuk volt az írásoknak; létrehoztak-e valamiféle szellemi közelséget, ha nem is nézetazonosságot, de legalább a közös töprengésre való készenállást.

Úgy gondolom, a Füzetek *valamiféle* feladatra jók voltak, rendeltetésüket betöltötték. A júniusi 50. számmal ideje lesz befejezni a sorozatot. Azért írok erről már most, hogy az olvasó ne vesztessen pénzt és fáradságot további borítékok küldésére.

Nem csalódottság, még csak nem is restség készítet a befejezésre, sem az, hogy elfogyott volna a megtárgyalni való. Mondhatnám úgy, hogy jobb akkor abbahagyni, amikor a dolog talán még nem fáradt meg. De a fő ok nem ez, hanem a velem szemben támasztott egyéb igények sokasága. Főként arról van szó, hogy olyan mennyiségben várnak külföldön tanulmányokat, olykor nagy tanulmányokat, sőt könyveket tőlem, hogy azok mellett már nem vállalhatom e havi rendszerességet. A sürgető elvárás nem csak a tudományos publikációkra igaz, de a keresztény, és konkrétan liturgikus témákra is. A mai liturgikus problémákról szóló „The Bugnini-Liturgy and the Reform of the Reform” c. könyvem nyomán (melyet a hazai állapotok miatt magyarul nem merem kihozni), olyan tömeges igénynek kell eleget tennem külföldön, melyet nem utasíthatok vissza. Ilyen mindenekelőtt az említett könyv második kötete, melyhez már januárban hozzá kellett volna fognom. Amikor tehát búcsúzom az olvasótól, kérem, egy Avét mondjon el arra a szándékra, hogy legyen testi-szellemi erőm a következő néhány hónap alatt megírni ezt a könyvet.

Isten áldjon mindnyájatokat!

18. „Audiatur et altera pars”. – Aquinói Szent Tamás az óvatosságról. – Szövegértés, nyelvtanulás. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 35. A communio. 36. Ecclesia toto orbe diffusa.

19. A karmester dolga. – Valami a gyermeknevelésről. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 37. Az 1. zsoltár – húsvétkor. 38. Mi a „kántorbőjt”?

20. A giccs. – Egyház és társadalom. – A magyar egyházi stíl. – Egy interjúból. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 39. A liturgia „igazsága”. – 40. Egy olvasmány fordítása.

21. A „haldokló” népzene. – Naplójegyzetek (1). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 41. Könyörgések „super oblata”. – 42. Egy furcsa kísérlet.

22. A tekintélyről és tekintélytiszteletről. – Egy kimaradt alfejezet. – A töredékkutatásról. – Naplójegyzetek (2). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 43. Könyörgések „super oblata”: A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése Ádvent I. vasárnapjára – 44. Elsőáldozás Zsámbékon.

23. Kodály és Bartók: Párhuzamos életrajz (1). – Szintagmák és nyelvi struktúra. – Egy tudományos konferencia. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 45. Könyörgések „super oblata”: Karácsony. – 46. „Régi” és „új” liturgia.

24. Kodály és Bartók – párhuzamos életrajz (2). – Aquinói Szt. Tamás: Vajon szükség volt-e az emberi nem helyreállításához Isten Igéjének megtestesülésére? – **Jegyzetek a liturgiáról:** 47. Mindenszentekre. 48. Könyörgések „super oblata”: Karácsony utáni vasárnap.

25. További nyelvtani játékok. – A politikai celibátus. – Egy jótanács: Gyanakodj „költőiségre!” – **Jegyzetek a liturgiáról:** 49. Miről szólnak az offertórium-énekek (1). 50. Könyörgések „super oblata”: a Sacramentarium Gregorianum könyörgése nagyböjt II. vasárnapján.

26. Bach-életrajz. – Becket Tamás vértanúsága. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 51. Miről szólnak az offertórium-énekek (2). 52. Könyörgések „super oblata”: a Sacramentarium Gregorianum könyörgése a pünkösd utáni II. vasárnapon.

27. Egy ökuménikus népénekgyűjtemény esélyei. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 53. Stilizálás – klasszikum. 54. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a húsvét utáni II. vasárnapon.

28. Alárendelt melklékmondatok. – Új Egyházzenei Füzetek. – A Cid-et olvasva. – Húsvéti ének, jó énekeseknek. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 55. „... et salutare tuum da nobis”. – 56. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a húsvét utáni III. vasárnapon.

29. A haszontalan tudományok. – **Jegyzetek a liturgiáról** I: 57. A szószék. – 58. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a pünkösd utáni IX. vasárnapon.

30. A körmondattól. – Érzés és érzet a művészetben. – Az újdonság varázsa. – A vallás iránti tisztelet. – A Szentháromság – „nekünk”? – Év végi búcsú. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 59. A Sacramentarium Gregorianum felajánlási könyörgése a pünkösd utáni XV. vasárnapon. 60. Mária „elszenderülésének” ünnepe.

31. Mit adhatunk Európának? (1) – Delacroix naplójából. – Egy erkölcsstan vázlata (1) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 61. Az Egyetemes Könyörgések. 62. Térrendezés Gödöllőn.

32. Mit adhatunk Európának? (2) – Egy elme-etűd. – Egy erkölcsstan vázlata (2) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 63. Fortescue 64. A római mise-proprium egysége és változatai..

33. Mit adhatunk Európának? (3) – A fiatalosság. – Egy fontos bemutatóról (Jency Zoltán: Halotti Szertartás). – Nem értem hogy / mért beszélnek így a / bemondók? – **Jegyzetek a liturgiáról:** 65. A ceremóniák mélyebb értelme. – 66. „Alkalmas ének”?

34. Mit adhatunk Európának? (4) – A szöveg: közlés és artefactum. – Emléksorok egy nagy zenészünkéről. – Egy karácsonyi sequentia. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 67. Szent Miklós? Mikulás? – 68. A zsoltár a liturgikus gyakorlatban.

35. Mit adhatunk Európának? (5) – Joseph Ratzinger nyilatkozata (még bíboros korából). – A misztérium-teológia rövid foglalata. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 69. A nagy nemzedék. – 70. „Infra actionem”.

36. Mit adhatuk Európának? (6) – **Jegyzetek a liturgiáról:** 71. „Quam oblationem...” – 72. Zsoltárok.

37. **Jegyzetek a liturgiáról:** 73. Mi az a „római rítus”? – 74. Nagy Szent Leó pápa beszédének kezdete Krisztus szenvedéséről

38. Mi a szó? – „Sok haza-puffogatás...” – Aquileia – **Jegyzetek a liturgiáról:** 75. Mi az a „római rítus”? 2. – 76. A Hiszekegy a misében

39. A munkaerkölcs. – Micsoda nemzedék! – Attila és Szent István. – A „székely himnusz”. – Aquinói Szent Tamás az emlékezőtehetségről. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 77. Irányzék a liturgikus változásokhoz. – 78. Ismét a liturgikus homíliáról.

40. A kottairás története. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 79. Az egyházzene öt történelmi modellje. – 80. Egy nyári vasárnap offertórium.

41. Egy jubileum – tanulságokkal. – Morfondírozások. – Még egy szó a „haszontalan” tudományokról. – Nocsak! – A számháborúról (Ars ludendi). – **Jegyzetek a liturgiáról:** 81. Az úrnapi mise könyörgései. – 82. A manipulus.

42. A misézés iránya (Uwe Lang könyvének bemutatója). – „Mária országa”. Gondolatok október 8-án. – Mit énekelhettek hatszáz éve a váci székesegyházban? – Például a tandíj. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 83. Régi magyar Mária-antifonák. – 84. Aquinói Szent Tamás a templomszentelés ünnepéről.

43. A zene csodája (Hermann Hesse: Üveggyöngyjáték c. regényéből). – Uwe Michael Lang: Az Úr felé fordulva – a liturgikus ima-irány. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 85. Milyen legyen az oltár és felszerelése? – 86. „Latin: hetenként legalább egyszer”.

44. Egyházzenei Kutatócsoport. – Új korszak az egyetemi egyházzenész-képzésben. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 87. Liturgia és dogmatika. – 88. A vízkeresztii zsolnárok.

45. Az óvatosságról. – Egy könyvajánlat. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 89. A mise választos zsolnárainak megszólaltatása. – 90. A „római brevárium” reformájának kérdéséhez (I).

46. A magyar jambus. – A Kékszakállú kézírata. **Jegyzetek a liturgiáról:** 91. A „római brevárium” reformájának kérdéséhez (II). – 92. A liturgikus homíliáról – sokadszor.

47. Tatárjárás után. – EGYhajóra. – Részlet a templomszentelés ünnepének prefációjából. – Az ökuménizmus értelme. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 93. Egyhúsvét-heti könyörgés. – 96. Amerikai teenagerek az egyházi rockzenéről.

48. A kultúra fogalma. – **Jegyzetek a liturgiáról:** 95. A liturgia iránya. – 96. Nagy Szent Gergely a fehérvasárnap evangéliumáról. – „a Szentség fedte fell számunkra...” – Végül.